

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ВІД ВИТОКІВ ДО КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена генезі феномена громадянського суспільства у світовій філософсько-політичній думці від передумов його виникнення до кінця ХVІІІ століття, трактувань його існування, а також еволюції взаємовідносин між ним та державою.

Ключові слова: держава, християнський індивідуалізм, суспільство, давньоримське право, лібералізм, права людини, громадянське суспільство.

Статья касается проблемы генезиса феномена гражданского общества в мировой философско-политической мысли от условий его возникновения до конца ХVІІІ века, трактовок его существования, а также эволюции взаимоотношений между ним и государством.

Ключевые слова: государство, христианский индивидуализм, общество, древнеримское право, либерализм, права человека, гражданское общество.

The Article is denoted genesis of the phenomenon civil society in world philosophical-political thought from premises of its origin before the end ХVІІІ centuries, interpretations of its existence.

Key words: christian individuals, society, ancient roman right, liberalism, human right, civil society.

Постановка проблеми. Втілення у життя конституційних вимог, що торкаються побудови в Україні правової, демократичної, соціальної держави, не можна вирішити, якщо не сформувати повноцінне громадянське суспільство. Це, в свою чергу, дозволить наблизитися до розв'язання стратегічного для нашої держави питання повної інтеграції України в європейські структури. Тому необхідно провести серйозний історичний аналіз появи, розвитку та побудови громадянського суспільства в розвинених західноєвропейських країнах і США. Такий аналіз буде сприяти ухиленню від складностей, які можуть з'явитися при формуванні основ громадянського суспільства в Україні, а також при побудові стосунків між ним та державою.

Аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Формування концепції громадянського суспільства розпочалося в країнах Західної Європи у другій половині ХVІІ століття. Однак ідейно-теоретичне підґрунтя цього феномена слід шукати у давньогрецьких ученнях про суспільство, зокрема в працях Аристотеля [1], у християнському індивідуалізмі, особливо в його протестантській гілці, а також у давньоримському праві.

Саме поняття «громадянське суспільство», як теоретична концепція, було сформульоване

Дж. Локком [2] і Ш.-Л. Монтеск'є [3-6] в ХVІІ-ХVІІІ ст., а подальшого розвитку це поняття набуло у працях Ж.-Ж. Руссо [7; 8], Т. Пейна [9], А. Токвіля [10], Дж. Мілля [11], І. Бенґама [12], Ж. Сисмонді [13], і Л. Штейна [14].

Виділення невирішеної частини загальної проблеми. Довготривалий історичний шлях, котрий пройшли держави Західної Європи та Північної Америки з формування інститутів громадянського суспільства, є безцінним скарбом людської думки, яку необхідно творчо переосмислити, та втілити цей досвід у практичну площину при побудові базових основ громадянського суспільства в Україні. Специфіка розвитку нашої країни свідчить про те, що в процес формування інститутів громадянського суспільства повинна бути включена держава, яка зобов'язана допомогти у вирішенні цієї складної проблеми – проблеми становлення Громадянина.

Формування цілей статті. Ціллю даної статті є більш глибоке розкриття сутності етапів формування інститутів громадянського суспільства в країнах Західної Європи та Північної Америки за період другої половини ХVІІ – до кінця ХVІІІ ст.

Виклад основного матеріалу. Концепції громадянського суспільства – вже в ранній їх формі – формувалися як складні політичні, соціальні, економічні й етичні вчення про суспільний

розвиток, про перехід соціуму і людини від одного якісного стану до іншого: від природного – до цивілізованого; від неполітичного, додержавного – до політичного, державного; від хаосу загальної взаємної боротьби – до порядку і громадянських стосунків. Наступним теоретичним кроком стала концепція нової людини, переходу від деспотії до демократії, від феодального суспільства – до буржуазного і до формування особистості нового типу та її інших, ніж раніше, стосунків з колективними основами життя суспільства. Тобто у своїй еволюції від варварства до громадянського суспільства людство пройшло три основні етапи: утворення держави, формування нації і побудова демократичного суспільства. Цей тривалий, суперечливий і болісний процес характерний, перш за все, для західної цивілізації.

Поняття «громадянське суспільство» сягає своїм корінням до ідеї поліса Аристотеля [1], *societas civilis* Цицерона [2] та ідей природного права. Аристотелівське цивільне суспільство, *societas civilis* і політичне або держава (*polis, civitas*) були, по суті, взаємозамінними термінами. У старогрецьких мислителів політичне (або *he politiké*) охоплювало всі найважливіші сфери життя суспільства: сім'ю, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво і т. п. Бути членом *politiké* означало бути громадянином – членом держави, зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів і без нанесення шкоди іншим громадянам.

Такий підхід у майже незмінному вигляді зберігся аж до XVIII століття, оскільки говорити про повноцінне громадянське суспільство, в сучасному його розумінні, можна лише з моменту появи громадянина як самостійного, усвідомленого, індивідуального члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод, і такого, який у той же час несе перед ним моральну або іншу відповідальність за всі свої дії.

Подальший розгляд еволюції поняття «громадянське суспільство» неможливий без аналізу феномена «індивідуалізму» як одного з базисних основ його становлення.

Первинне джерело індивідуалістичної схильності європейської думки міститься в християнстві. В етичному і релігійному сенсі християнство завжди було глибоко індивідуалістичним. Це означає, що його головною проблемою було благоденство, перш за все, на потойбічному світі, індивідуальної безсмертної душі. Всі душі для нього були завжди нібито вільними і рівними від народження. Цим християнська думка різко відрізняється від думки часів класичної античності до епохи еллінізму. Духовне розчинення індивіда в соціальній одиниці, яке було очевидним для Аристотеля, абсолютно немислиме на християнській основі.

У католицькому християнстві, проте, індивідуалістичний струмінь в його практичних наслідках для соціальної думки і поведінки був у значній мірі пом'якшений роллю католицької церкви. Остання виступала в ролі чогось на зразок

універсального розпорядника духовним блаженством окремих душ, чий доступ до духовного життя ставав можливим лише завдяки священному посередництву церкви. Вся середньовічно-теологічна і соціальна думка відстоює ідею корпоративного об'єднання людей, а церкві відводиться роль як головній формі людського життя.

Радикальна зміна таких поглядів відбувається за часів Реформації в Центральній і Північній Європі. Безпосереднє спілкування окремої душі з Богом, характерне для протестантського християнства, породило нові підходи до соціально-філософської думки. Поєднання переважно етичної оцінки окремої душі й усунення церкви як посередника між індивідом і Богом висунуло на перший план свободу індивіда в досягненні його релігійного благоденства й у виборі способів поведінки, що розглядаються як дозволені засоби. Втручання в його релігійну свободу, з одного боку, католицької церкви, а з іншої – світських представників влади являло собою потенційну, але в той же час основну релігійну небезпеку в умовах соціального життя того часу. Тоді ж виникли національні держави, і центр уваги перемістився до проблеми співвідношення релігійної свободи (необхідної умови реалізації вищих християнських цінностей) і боргу громадянина.

Слід зазначити і такий важливий факт, що в умовах середньовічної схоластики проблема релігійної свободи була зосереджена на стосунках католицької церкви і світської держави, оскільки церква була всюди визнана уповноваженою виражати інтереси всіх. Проте в нових умовах, що виникли в результаті Реформації, вже йшлося про свободу індивіда, а не якогось корпоративного цілого. І хоча всі – за винятком деяких сект радикального толку – були згодні між собою про те, що існує об'єктивна сукупність явищ в одкровенні релігійних істин, ні за однією християнською організацією не визнавалося монопольне право на їх інтерпретацію і на відправлення релігійних культів у представленні реформаторів та їх прибічників, дійсна церква перестала бути конкретною видимою церквою і стала невидимим собором правовірних і обраних. Видима ж церква була зведена до стану засобу просвіти і підтримки зовнішньої дисципліни серед прихожан-прибічників. Тому, врешті-решт, індивід, і лише він, став відповідальним за свою власну поведінку у сфері релігії.

Звідси можна зробити висновок, що центр тяжіння переноситься не на збереження традиції цінностей, що розділяються всіма членами християнської громади, а на гарантію свободи совісті індивіда, автономної по відношенню до інших, особливо коли мали місце спроби змусити його до конформізму стосовно християнської організації або світської влади.

Наслідком такого прямого зв'язку індивіда з Богом у протестантизмі (особливо в лютеранській його гілці) було відповідне знецінення його прив'язаностей до своєї громади, і, перш за все,

тенденція зводити зв'язки з іншими індивідами – членами громади до неособових, неемоційних форм і розглядати інших індивідів не стільки з точки зору їх цінності самих по собі, скільки з точки зору корисності їх для Бога, а пізніше – для особистих цілей. З цієї установки виникла сильна схильність до раціоналістичного погляду в термінах «засіб – мета», що характеризує утилітарний образ мислення.

Необхідно мати на увазі, що індивідуалізм не обмежується лише християнством узагалі і протестантизмом зокрема, він має й інше коріння в західноєвропейській культурній спадщині. Хоча думка класичної грецької держави переважно обмежена в сенсі, протилежному до індивідуалізму, в пізній період античності виникають школи, абсолютно аналогічні сучасному індивідуалізму. Сама християнська думка була під сильним впливом філософії еллінізму. Але в кінці XVI – першій половині XVII ст. мав місце і незалежний від християнства вплив класики через гуманізм. З цих впливів найсильніше інтегрованим і найчіткіше вираженим був вплив римського права, відродження якого стало однією з головних особливостей цього періоду.

Для римського права характерна концепція держави як єдиного корпоративного цілого, яка домінувала і в грецькій соціально-філософській думці, та це створювало дуже великі труднощі у пошуках узаконеного місця в цій соціальній єдності для такої організації, як католицька церква. Під впливом пізніх греків, особливо стоїків, римське право поставило поряд з цією єдиною державою організацію вільних і незалежних індивідів, окремих і автономних у приватному середовищі. В ході історичного розвитку цей аспект, приватне право, став займати все більш значне місце.

Таким чином, в основі концепції громадянського суспільства лежать старогрецькі соціально-філософські ідеї про державу-поліс, давньоримське право і християнський індивідуалізм, особливо в його протестантській версії.

Спочатку європейська суспільно-політична думка в особі Ж. Бодена, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка розглядала державу (тому що поняття «громадянське суспільство» і «державна» використовувалися як взаємозамінні, по суті, синоніми) як інститут, покликаний радикально подолати природний стан, який, наприклад Т. Гоббс [3] оцінював як «стан війни всіх проти всіх», а Ж. Ж.-Руссо [4; 5] – як стан ідилічної гармонії (ідея народного суверенітету і найширшої демократії). Ж. Ж.-Руссо вважав, що законну силу має лише та система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у владних стосунках, на безумовному повновладді народу. На цій підставі він відкидав принцип представництва, оскільки тут громадянин передоручає свою волю іншій особі і тим самим позбавляється свого права дійсного правомочного громадянина. У цьому він

бачив суть *société civile* або громадянського суспільства – держави.

З цієї точки зору важливу роль відіграла також розробка ідеї державного суверенітету замість положення, при якому кожен феодал вважав себе повновладним сувереном. Відомий французький публіцист періоду релігійних воєн Ж. Боден [6], що сформулював цей принцип, вважав основоположною ознакою держави суверенітет. На його думку, держава є правом суверенної влади над усіма членами суспільства і всім тим, що їм належить. Держава утворюється тоді, коли розрізнені члени співтовариства об'єднуються під єдиною вищою владою, тобто суверенітетом.

Розвиваючи цю традицію, Т. Гоббс стверджував, що держава отримує свою легітимність або мандат на подолання стану війни в результаті угоди між усіма членами додержавного співтовариства людей. Громадянське суспільство, що виникло на основі цієї угоди, розглядалося як еквівалент держави і його законів. Як вважав Ж. Ж.-Руссо, втративши свою природну свободу, люди, боячись втратити свої природні права, вступили у суспільний договір, покликаний забезпечити таку форму асоціації, яка захищає й оберігає усією загальною силою особистість і майно кожного з членів асоціації і завдяки якій кожен, з'єднуючись зі всіма, підкоряється, проте, лише самому собі і залишається вільним, як і раніше. Як стверджував Ж. Ж.-Руссо, ця асоціація, що колись іменувалася «Громадянською громадою, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей політичний організм Державою, коли він пасивний – Сувереном, коли він активний – Державою – при зіставленні його з йому подібними. Щодо членів асоціації, то вони в сукупності отримують ім'я народу, а окремо називаються Громадянами, якщо беруть участь у верховній владі, і підданими, якщо підкоряються законам Держави» [5].

Крім того, якщо для Т. Гоббса і Дж. Локка [7] громадянське – цивільне суспільство цивілізоване саме тому, що це безпосередньо політичне суспільство, то для Ж. Ж.-Руссо воно ще не політичне: політичним воно стає лише на основі рівноправного суспільного договору з владою, і лише тоді, на такій договірній основі поєднання цивільних і політичних стосунків, виявляється новим, відродженим природним станом справжньої цивілізації.

Сформована таким чином державність (абсолютистська у Т. Гоббса і правова у Дж. Локка) здатна приборкати інстинкти, гарантувати суспільний порядок, і суспільство, готове передати владі право на його заспокоєння і підкорятися їй, визнавалися політичними. Політика виконувала в державі і суспільстві свої регламентуючі функції. Ж. Ж.-Руссо, проте, виявляє, що давній конфлікт влади і народу однією передачею влади не долається, оскільки, говорячи іншими словами, суспільство пізньофеодального і ранньобуржуазного часу відтворює стосунки колишнього, «при-

родного стану». Але і сповна цивілізоване (на договірних, русоїстських початках) суспільство, що стало громадянським, якщо воно при цьому не стає політичним, залишається в опозиції державі. А отже, і договірність як організаційний принцип цих стосунків зберігається як постійний предмет політичної дискусії. Стосунки суспільства і влади двосторонні, це політичні стосунки. Щоб стати цивілізованим, суспільство повинно вступити саме у такі відносини з владою. Але вони суть цивілізованих стосунків. Тоді і держава, що вступила в двоєдині, – політичні і цивілізовані – стосунки з суспільством, повинна цивілізуватися і скласти одне ціле з громадянським суспільством.

Важливе значення при формуванні поняття «Громадянське суспільство» в XVII столітті мала концепція індивідуалізму, розроблена Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж. Ж.-Руссо і Ш. Монтеск'є [8-11], що ставила на порядок денний питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежно від держави. У результаті традиційна концепція *societas civilis*, особливо з другої половини XVIII століття, стала піддаватися ерозії і, відповідно, передивлятися. Це все більш виразно стало виявлятися в традиції, представленою Дж. Локком, яка виходила з визнання факту існування суспільства вже в природному стані. Так, згідно з Дж. Локком, суспільство передує державі, воно існує «за природою». Держава, за Дж. Локком, є якимось «новим тілом» з комплексом прав, що перевершують права окремих осіб, складових його. Якщо в Т. Гоббса немає поняття суспільства, яке передує політичній владі, то в Дж. Локка держава утворюється на основі суспільних стосунків, що існують у природному стані. Якщо яким-небудь чином уряд знищується, то суспільство зберігається зі всіма своїми природними законами і правами. Народ, що становить суспільство, є сувереном, і через це, хоча з утворенням держави суверенітет суспільства переходить до нього, воно не може повністю поглинути суспільство. Більш того, головна мета держави полягає в захисті цього суспільства. У мислителів цієї традиції держава приходить не на зміну суспільству, а покликана управляти ним, держава – це інструмент суспільства, за допомогою якого воно актуалізує себе.

Можна передбачити, що ідея створення суспільства нового типу влади засобами політики стала однією з ключових для суспільно-політичної теорії періоду формування капіталістичної формації. Державу створює громадянське суспільство. Але і суспільство створює державу і під своїм контролем передає їй частину своїх прав. Якщо цивілізується суспільство, то цивілізуватися повинна і держава, без цивілізованої влади не виникає і цивілізованого народу. У цьому саме сенс концепції взаємодії влади і суспільства. Народ і держава пов'язані договором і довірою, заснованими на трьох початках державної політики і поведінки суспільства: моральному порядку, знанні і праві. Єдність початків зумовлює

єдність держави і суспільства. Тим самим вирішувалося протиріччя природного (у людині) і розумного (у політиці). Держава охороняє природні права громадян; суспільство стримує природні імпульси влади до панування, влада приборкує природні інстинкти людини.

Слід зазначити, що поступово формувалося переконання в тому, що держава, яка надмірно розрослася, перешкоджає вільному волевиявленню окремого індивіда і реалізації його потенційних можливостей. У такій державі про людей забувають заради речей, багатства і результатів їх діяльності. Тому не дивно, що поступове розрізнення між громадянським суспільством і державою перетворюється на аргумент проти сталого стану речей і проникнута ідеями майбутнього устрою, покликаною забезпечити соціальну рівність громадянської свободи та обмежений у своїх можливостях і діях конституційний уряд. Про це, зокрема, говориться в програмному документі Великої французької революції 1789 року «Декларація прав людини і громадянина».

Найбільш радикальну концепцію громадянського суспільства сформував один із провідних ідеологів американської буржуазної революції 1775-1783 років, автор відомого памфлету «Права людини» Т. Пейн [12]. У нього тема громадянського суспільства, що протистоїть державі, стає центральною. Т. Пейн вважав, що держава є необхідним злом: чим воно менше (в сенсі втручання у справи суспільства), тим краще для суспільства. Тому влада держави має бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивідові внутрішньо властива пристрасть до суспільства. Існуючи до виникнення держави, ця природна соціальність привертає індивідів встановити мирні стосунки конкуренції і солідарності, засновані цілком на взаємному інтересі і відчутті взаємної допомоги, що розділяється всіма. Чим більш досконале громадянське суспільство, тим більше воно регулює власні справи і тим менше воно потребує уряду.

Наділені невід'ємними правами, вільні і рівні індивіди передують державі як у минулому, так і в сьогоденні і майбутньому. Таким чином, держави можна вважати законними або цивілізованими лише в тому випадку, якщо вони утворені в результаті ясного, чіткого і недвозначного опитування вільних індивідів, отримана їх згода і коли ця згода сформульована конституційно і зафіксована за допомогою парламентарних представницьких механізмів. Цивілізовані системи державного управління – це конституційні системи управління, наділені владою через активну згоду вільних і рівних індивідів. Такі уряди не повинні мати прав, вони повинні мати лише обов'язки перед своїми громадянами і виборцями.

Конкретні уряди не мають права довільно змінювати або розширювати свої конституції або порушувати довіру і згоду індивідуальних громадян. Саме у природному стані індивідуальні громадяни володіють постійним суверенітетом.

Всяке порушення цього природного порядку і будь-яка спроба перешкодити активно висловленій згоді як основі права є деспотизм, або агресивне правління, відповідальне лише перед самим собою. Звідси і виходить протиставлення Т. Пейном громадянського суспільства державі. На його думку, самовпевнене і самокероване суспільство вимагає мінімуму політичних механізмів і важелів управління. Т. Пейн був глибоко переконаний у тому, що скорочення влади держави до мінімуму зробить можливим формування міжнародної конфедерації національно незалежних і мирно взаємодіючих громадянських суспільств. Національна суверенна держава у такому разі складалася б з виборного керівника і гаранта загального світу, цивілізації і торгівлі, громадянського суспільства. Така національна асоціація, що діє на принципах суспільства, необхідна лише для того, щоб забезпечити те вузьке коло суспільних послуг, які само громадянське суспільство не в змозі забезпечити.

Необхідно зазначити, що надалі ця традиція, проте в помірній формі розроблена А. де Токвілем [13] і Дж. С. Міллем [14], виходила з постулату, згідно з яким розділення між державою і громадянським суспільством є постійною характерис-

тикою по-справжньому демократичної соціально-політичної системи, в якій продуктивна власність, статус і прерогативи приймати рішення, не підвладні приватній сфері. Крім того, таку тему, як «держава проти громадянського суспільства», можна прослідкувати в роботах І. Бенґама [15] і Ж. Сисмонді [16], що набуває більш-менш завершеної форми у Л. фон Штейна [17].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Концепція громадянського суспільства сформувалася в західноєвропейській філософсько-політичній думці на початку Нового часу як усвідомлення переходу суспільства до цивілізованого стану, до встановлення між членами суспільства тісних соціальних зв'язків, які забезпечували йому силу і стійкість. Ідейно-теоретичним підґрунтям його формування були давньогрецькі вчення про суспільство, християнсько-протестантський індивідуалізм і давньоримське право. Впродовж подальшого часу, аж до наших днів, підходи до оформлення і ставлення до феномена громадянського суспільства змінювалися, проте базові основи його існування залишилися незмінними: свобода особистості, ліберальні стосунки в економіці, рівність перед законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Политика. Афинская полиция; [Предисл. Е.И. Темнова]; – М.: Мысль, 1977. – 458 с.
2. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк; [Сочинения: в 3 т.]; [Пер. с англ. и лат.]; Т. 3; [Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин]. – М.: Мысль, 1998. – 668 с.
3. Монтескье Ш. О существе законов. Ч. 1 / Шарль Монтескье. – М.: Издал Василий Сопиков, 1809. – 310 с.
4. Монтескье Ш. О существе законов. Ч. 2 / Шарль Монтескье. – М.: Издал Василий Сопиков, 1810. – 336 с.
5. Монтескье Ш. О существе законов. Ч. 3 / Шарль Монтескье. – М.: Издал Василий Сопиков, 1809. – 394 с.
6. Монтескье Ш. О существе законов. Ч. 4 / Шарль Монтескье. – М.: Издал Василий Сопиков, 1814. – 358 с.
7. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж. Руссо; [Пер. с фр. Н.С. Южакова; под ред. С.Н. Южакова]. – СПб.: Тип.-литограф. А.Э. Винке, 1907. – 166 с.
8. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения в 3-х т. / Ж.-Ж. Руссо; [Пер. с фр. сост. и вступит. статья И.Е. Верцмана]; [Т. 1. Комментар. В.Я. Бахмутского и М.Г. Харлапа]. – М.: Гослитиздат, 1961. – 851 с.
9. Пейн Т. Избранные сочинения / Томас Пейн. – М.: Изд. АН СССР, 1959. – 420 с.
10. Токвиль А. Про демократію в Америці: У 2-х томах / А. Токвіль; [Перекл. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова Андре Жардена]. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
11. Милль Дж. Основы политической экономии / Дж. Милль; [Пер. с англ. общ. ред. А.Г. Милейковского]. – М.: Прогресс, 1980. – 494 с.
12. Бенґам І. Введение в основания нравственности и законодательства / Иеремия Бенґам. – М.: Росс-пэн, 1998. – 415 с.
13. Сисмонди Ж. Новые начала политической экономии / Ж. Сисмонди; [Пер. Б.О. Эфруси]. – М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова; Изд. К.Т. Солдатенкова, 1897. – 292 с.
14. Штейн Л. Социальный вопрос с философской точки зрения: Лекции об общественной философии и её истории / Л. Штейн; [Пер. с нем. П. Николаева]. – М.: Изд. К.Т. Солдатенкова; Тип.-лит. В. Рихтер, 1899. – 708 с.

Рецензенти: Кальниш Ю.Г. – д.н. з держ. упр., с.н.с.;
Євтушенко О.Н. – к.політ.н., доцент

© Шубін С.П., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 18.02.2010 р.